

ПРАГМЕМА ЯК ОДИНИЦЯ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

У статті конкретизовано поняття «прагмема» як одиниця прагматичного значення слова, окреслено комунікативні функції прагмем. Виділено три типи прагмем: емоційно-оцінні, комунікативні й історико-культурні, що репрезентують ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довкілля.

Ключові слова: комунікативна ситуація, лінгвістична прагматика, оцінка, прагматична інформація, прагматичне значення, прагмема.

В статті конкретизировано понятие «прагмема» как единица прагматического значения слова, определены коммуникативные функции прагмем. Выделены три типа прагмем: эмоционально-оценочные, коммуникативные и историко-культурные, показывающие отношение говорящего к собственному сознанию, ситуации коммуникации и окружающей действительности.

Ключевые слова: коммуникативная ситуация, лингвистическая прагматика, оценка, прагматическая информация, прагматическое значение, прагмема.

This article concretizes the concept of the *pragme* as the unit of the pragmatic meaning of the word. Also communicative functions of *pragmemes* are defined. This work observers three types of *pragmemes*: emotional-evaluative, communicative and culture-historical. This three types of *pragmemes* represents the attitude of the speaker to self-consciousness, communication and surrounding reality respectively.

Keywords: communicative situation, linguistical pragmatics, assessment, pragmatical information, pragmatical meaning, *pragme*.

Лінгвістична прагматика охоплює комплекс проблем, пов'язаних з суб'єктом і адресатом мовлення, співвідношенням між учасниками спілкування, специфікою каналів інформації, виявом особистісного та комунікативних смислів, зворотним зв'язком та іншими аспектами міжособистісного, групового й масового спілкування.

Етапами розвитку цього напряму лінгвістичних досліджень можна вважати праці Ю. Д. Апресяна [2], Ф. С. Бацевича [3], Н. М. Вахтель [5], В. В. Виноградова [6], М. М. Покровського [8], С. В. Сидорова [9], Ю. С. Степанова [10], І. П. Сусова [11] та ін., що постають як сучасне теоретичне підґрунтя для вивчення проблеми. Утім, незважаючи на значну розбудову проблемного поля науки, дискусійним залишається питання про одиниці вияву суб'єктивного чинника. І це не дивно, оскільки суб'єктивний чинник пов'язують передусім

із внутрішнім світом учасників спілкування (почуттями, емоціями, бажаннями, психічними станами, віруваннями, культурою тощо); його надзвичайно складно сформулювати та визначити. Метою нашої розвідки є конкретизувати поняття «суб'єктивний чинник у мові» та охарактеризувати прагмеми як одиниці його вияву в комунікації.

Адресат сприймає й декодує суб'єктивний чинник згідно із власними комунікативними навичками, світосприйняттям і системою особистісних та комунікативних смислів. З огляду на це дослідники послуговуються терміном «прагматична інформація», що допомагає конкретизувати межі вияву суб'єктивності в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності. У радянській лінгвістиці А. М. Пешковський першим звернув увагу на суб'єктивний (конотативний) аспект змісту слова [7]; багато цікавих спостережень щодо прагматики слова містять праці В. В. Виноградова (хоч сама лінгвопрагматична термінологія там відсутня) [6]. Дослідниця Є. С. Азнаурова зауважує, що «множинне, повторюване вживання слова в типізованій ситуації мовного спілкування уможлиблює узуальне закріплення в слові прагматичної інформації» [1, с. 38]. Наявність суб'єктивного чинника в мовному коді Ф. С. Бацевич закріплює в терміні комунікативний прагматичний смисл, «та в реальній ситуації спілкування комунікативний та прагматичний смисли нерозривно злиті» [3, с. 253]. Щоб уникнути плутанини в поняттях особистісного, прагматичного й комунікативного смислів, послуговуватимемося терміном «прагматична інформація», який позначає ставлення до змісту повідомлення, а також оцінне, суб'єктивне ставлення до самої об'єктивної дійсності.

У структурі лексичних значень антонімів української мови прагматична інформація постає яскраво. Наприклад, Ф. С. Бацевич зазначає, що прагматичні смисли 'свій/чужий', 'добре/зле' тощо в лексичних одиницях уже закріплені в семантичній структурі [3, с. 83], зокрема, *розвідник, соратник* – 'наш', *шпигун, ворог* – 'чужий', *демократія, тепло* – 'добре', *тоталітаризм, холодно* – 'зле', *сміятися, радіти* – 'приємно', *плакати, сумувати* – 'неприємно'. У структурі лексичного значення цих антонімів прагматичну інформацію виявити легко, оскільки вона постала внаслідок суб'єктивного ставлення мовців до певної особи, предмета, поняття, явища, події, факту тощо. Спираючись на класифікацію Н. М. Вахтель [5, с. 8], виділяємо 5 видів прагматичної інформації, спертої на антонімічні відношення в мові та мовленні:

1) емоційно-оцінна прагматична інформація (позитивна або негативна оцінка чого-небудь). Наприклад, закріплене у свідомості

українців позитивне ставлення до слова *герой* та негативне до слів *спекулянт*, *рекетир*: *Пророцтва були до нудноти одноманітними, і втілили їх не герої, а відважні спекулянти та самозабуті рекетири* (2, с. 246);

2) естетична прагматична мовна інформація (естетична оцінка: красиве – потворне, трагічне – комічне, високе – низьке). Наприклад, повторюване вживання антонімів *потворне* – *красиве* в типовій ситуації спілкування сприяє постановці естетичної оцінки в антонімах *грішниця* – *свята*: *А ти не потворна грішниця, а теж красива свята, бо святий твій красивий живіт, що народив дитину* (11, с. 192);

3) експресивна прагматична мовна інформація (експресивні властивості мови: нове, інтенсивне, активне, образне), наприклад: *Від них залишається лише відчуття – суперечливе і повне тонких відтінків, щемливо-солодке і водночас болюче-неприємне, тривке і зникоме, дивне відчуття, надреальність якого робить його ще більш привабливим* (5, с. 98);

4) спонукальна прагматична мовна інформація (воля суб'єкта мовлення, що апелює до волі адресата з метою спонукати його до тих чи тих дій): – *Розслабся*, – сказав *Шура* спокійно, ніби намагаючись усіх тут помирити. – *Ти ж бачиш – вони нічого робити не будуть. – Як це не будуть? – не слухав його Ніколаїч. – Ну, ти, сука, – засичав до Ніколаїча сивий, – давай, роби щось. Давай, сука, – шипів він* (2, с. 391);

5) контактна прагматична мовна інформація (інформація про намір суб'єкта мовлення встановити, зберегти, поглибити або припинити мовний контакт): – *Ти не питаєш, – ображено пояснив Травмований. – Про що я мав вас питати? – Ні про що, – незадоволено відповів Травмований. – Я так і подумав* (2, с. 78).

Але навіть таку конкретизацію типів прагматичної інформації не можна вважати кінцевим пунктом виокремлення одиниць категорії суб'єктивності в мові, мовленні та комунікації. Сучасна лінгвістична прагматика ще шукає засіб докладнішого членування прагматичної інформації. На думку більшості прагмалінгвістів, одиницею прагматичної інформації як засобу вияву суб'єктивності постає прагмема. Термін увів у 1991 році М. Н. Епштейн для оцінно-референтних слів (на зразок *горезвісний*, *збіговисько*, *змова*, *ватажок*, *маячня*, *політикан* тощо), у яких предметне та оцінне значення збігаються [13, с. 20]. Наше дослідження оперто на погляди про виділення одиниці вираження суб'єктивного чинника в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності – прагмеми.

Прагмема – слово, граматична форма, рідше – синтаксична конструкція із яскраво вираженим (системним) прагматичним компонентом змісту [4, с. 164]. За визначенням Н. М. Вахтель, «прагмеми – це мінімальні одиниці різних рівнів мови, що володіють прагматичною спрямованістю і призначені для регуляції людської комунікативної поведінки» [5, с. 9]. У лексичному значенні прагмем семантичний аспект – відношення слова до позначуваного ним явища (денотата) – нерозривно пов'язано із прагматичним аспектом – ставленням мовця до предмета повідомлення.

Прагмема – це основна та гранична одиниця емоційно-оцінного змісту слова, що відбиває ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довкілля. Ця тристороння кореляція утворює три групи прагмем: емоційно-оцінну, комунікативну й історико-культурну. Для прагматичної функції слова релевантною постає вся сукупність прагмем, оскільки кожен різновид передає свою інформацію [12, с. 8].

Прагмеми емоційно-оцінного типу за походженням є засобом індивідуального вживання слова в певній функційній сфері, емоційній ситуації, що з часом приводить до закріплення в значенні експресивних компонентів, тобто перетворення оказіональних індивідуальних прагмем в узуальні, соціально значущі. Різноманіття зв'язків слова з іншими, далекими та близькими за значенням, виражено у прагмемах комунікативного типу, соціальні умови репрезентують історико-культурні прагмеми.

Емоційно-оцінний тип відбиває сегмент інформації про суб'єктивне сприйняття об'єктивного світу й емоційне ставлення до предмета мовлення. Лексеми, які репрезентують підкреслено позитивне ставлення до факту дійсності, протиставлено лексемам із закріпленою за ними негативною оцінкою: *Щось мені казало, що тепер у мене лиш дві дороги: дорога митарств, неприкаянної грішниці і блудниці або дорога обраниці ангельського саду* (5, с. 193). Лексеми *грішниця*, *блудниця* здавна українці сприймають і вживають як лексеми з негативною оцінністю, позаяк *обраниця ангельського саду* викликає лише позитивні асоціації.

Ступінь емоцій, висловлюваних прагмемами, демонструє шкала оцінок, що відбиває рух оцінних смислів, їх динаміку на синтагматичній осі. У структурі семантичного поля оцінки сучасної української мови можна виділити такі меліоративні (позитивні) та пейоративні (негативні) елементи: *схвалення/несхвалення, симпатія/антипатія, згода/незгода,*

похвала/осуд, подяка, бажання, зацікавлення, докір, заборона, звинувачення, загроза, критика тощо. Оцінний компонент для кожної лексеми має динамічний характер. Прагмеми можуть змінювати в конкретній ситуації спілкування емоційно-оцінну інформацію мовних одиниць у межах семантичного поля. Навіть найзагальніший оцінний елемент значення є не завжди однаковим для мовних одиниць, що добираються різними мовцями в різних ситуаціях спілкування. Емоційна характеристика лексичних одиниць стосується передусім позитивного й негативного емоційного ставлення до об'єктів, станів, фактів, подій тощо. Наприклад, негативне ставлення українців до певних явищ об'єктивної дійсності вже давно закріпилося в семантичній структурі таких пейоративів, як *нероба, боягуз, слабак, телепень, бездарність* тощо. Антонімами до них є лексеми з компонентом у структурі лексичного значення, що репрезентує позитивне ставлення до факту дійсності: *трудівник, сміливець, атлет, розумник, геній*. Це лексеми, що мають і предметне (денотативне), й емоційне (конотативне) значення, а також наділені змогою виражати ставлення мовця до позначуваного (реалізоване в прагмемах емоційно-оцінного типу). Іронічне, жартівливе, фамільярне ставлення закріплено у структурі значення слів *збіговисько, злодюжка, панькатися, чалапати* тощо. Компоненти шанобливого ставлення мовців відчуваємо у словах *визволитель, поборник, соратник, герой* тощо.

Комунікативний тип прагмем дає інформацію про ситуацію спілкування, про динамічне співвідношення мови та дійсності. Наприклад, у діалозі: – *У тебе, на жаль, мало грошей!* – *У мене грошей повно! повно!* (6, с. 219) протилежними є лексеми *мало – повно*, хоч загальномовною опозицією мала б бути пара *мало – багато*. Антонім *повно* передає настрій співрозмовника та його стратегію ведення комунікації.

Історико-культурні прагмеми – це інформація про реальну дійсність, здавна закріплена етносом. Так, у реченні *Ми починали жити на межі застою і руху, романтики і прагматизму, зла і добра, які нині перемішалися в одну сіру масу* (4, с. 223) на тлі інших загальномовних антонімів протиставлено різні за наповненням періоди (епохи) розвитку суспільства *романтика – прагматизм*. У процесі розвитку структура лексичного значення цих лексем набула значення ‘ставлення до відповідних культурно-історичних періодів’.

У такий спосіб комунікативні та історико-культурні прагмеми стають сукупністю знань людини, історичних, культурних і соціальних

умов уживання лексем. Інформація про умови комунікації має обов'язково містити зазначення комунікативного регістру. Виділення регістрів пов'язано зі змогою класифікувати ситуації спілкування за ступенем офіційності. Зазначаючи регістр, до якого належить слово, акцентуємо на певних умовах або ситуації спілкування, що зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів. Загалом можна виділити такі регістри комунікації: фамільярний, невимушений, нейтральний, формальний, піднесений. Наприклад, лексеми *паршивець, тріска* поширені у фамільярному регістрі; *файно, набратися* – у невимушеному; *відрахувати, черговий* – у формальному; *благочестя, владика* – у піднесеному.

Комунікативна роль прагмем різна. Якщо прагмеми емоційно-оцінного типу не мають переважно ознаки загальності, а варіюють від індивіда до індивіда, то прагмеми інших типів нерідко є спільними для великих груп людей або навіть більшості мовців і можуть складати структуру лексичного значення того чи того слова. Зазначене не означає, що прагмеми емоційно-оцінного типу не набувають значення в процесі комунікації. Індивідуальна прагмема може виявитися комунікативно релевантною, і тоді її реалізація в ситуації спілкування постає провідною умовою досягнення взаєморозуміння.

Залежно від свого комунікативного наміру адресант добирає для передачі інформації мовні одиниці з потрібними семами й прагмемами та організує їх у висловленні так, щоб установити між ними певний смисловий зв'язок. Унаслідок цього лексична одиниця набуває прагматичного потенціалу, а адресант здійснює прагматичний вплив на адресата. Прагматичний вплив – це загальний результат, підсумки дії прагматично спрямованих мовних засобів, що постають унаслідок соціального, суб'єктивно орієнтованого та емоційно-забарвленого ставлення суб'єкта мовлення до зазначеного. Ставлення мовця до мовного знака реалізує прагматичну компетенцію, у складі якої уналежнюємо орієнтацію комунікантів у ціннісній картині світу, обізнаність мовця зі станом справ, із комунікантами в їх ролі, їхнім соціальним статусом, а також уміння оперувати емоційно-оцінними, комунікативними та історико-культурними прагмемами. Отже, у процесі комунікації прагмеми можуть посилювати чи пом'якшувати негативний прагматичний вплив, перемикати позитивні та негативні оцінки. Наприклад, лайливі іменники *біс, сатана, чорт* можуть уживати як лайливі слова: *Льонька п'яний валяється, чортяка! Оце тепер місяць буде пити, поки біси перед очима не повискакують* (1, с. 176) або для вираження

захоплення: – *От чортиця, вміє ж ходити!* (З, с. 35). Відмінність у складі емоційно-оцінних та комунікативних прагмем уможливило протилежний прагматичний вплив таких висловлень, пор.: *Не хвилюйтеся, усі отримаєте!* та *Зараз ви отримаєте у мене!* Дієслово *отримати* відбиває протиставлення позитивно/негативно, очікувано/неочікувано.

Отже, суб'єктивний чинник у мові, мовленні та мовленнєвій діяльності постає через прагматичну інформацію, що відбиває ставлення мовця до позначуваної ним об'єктивної дійсності. Адресат повідомлення, декодуючи цю інформацію, сприймає її через власну систему особистісного комунікативного смислу або користується здавна закріпленим ставленням до лексем української мови. Елементами членування загальної прагматичної інформації постають прагмеми (емоційно-оцінні, комунікативні, історико-культурні) як мінімальні одиниці, що відбивають ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та довкілля. Сукупність окремих прагмем утворює прагматичний компонент значення, що передає загальну прагматичну інформацію лексичної одиниці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Азнаурова Э. С. Прагматика художественного слова / Э. С. Азнаурова. – Ташкент : Фан, 1988. – 121 с.
2. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 38–42.
3. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підруч. / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
4. Брусенская Л. А. Прагмема / Л. А. Брусенская, Г. Ф. Гаврилова, Н. В. Малычева // Учебный словарь лингвистических терминов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – С. 163.
5. Вахтель Н. М. Прагмалингвистика в таблицах и схемах : учеб. пособ. / Н. М. Вахтель. – Воронеж : [б. и.], 2006. – 31 с.
6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3–29.
7. Пешковский А. М. Избранные труды / А. М. Пешковский. – М. : Просвещение, 1959. – 524 с.
8. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 482 с.

9. **Сидоров Е. В.** Личностный аспект речевой коммуникации и текста / Е. В. Сидоров // Личностные аспекты языкового общения : межвуз. сб. науч. трудов / редкол. : И. С. Сусов и др. – Калинин : Калининский ун-т, 1989. – С. 16–25.
10. **Степанов Ю. С.** В поисках прагматики (проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР : Сер. лит-ры и языка. – 1981. – № 4. – Т. 40. – С. 325–332.
11. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Новая книга, 2009. – 272 с.
12. **Тараненко К. В.** Прагматика антонімії української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / К. В. Тараненко. – Дніпропетровськ, 2014. – 24 с.
13. **Эпштейн М. Н.** Идеология и язык (Построение модели и осмысление дискурса) / М. Н. Эпштейн // Вопросы языкознания. – 1991. – № 6. – С. 19–34.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Дашвар Люко.** Село не люди / Люко Дашвар. – К. : Фоліо, 2007. – 244 с.
2. **Жадан С. В.** Ворошиловград / Сергій Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.
3. **Загребельний П.** День для прийдешнього / Павло Загребельний. – К. : Дніпро, 1969. – 235 с.
4. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
5. **Матіос М.** Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 293 с.
6. **Роздобудько І.** Дві хвилини правди / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-друк, 2008. – 284 с.

Надійшла до редколегії 14.06.2016